

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ս Կ Ջ Բ Ն Ա Ի Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ո Ւ Ծ Ա Ղ Կ Ի Լ Ը

Ճարտարարուեստ ձեռագործները գրել-խառնապէս իննեւտասներորդ դարուս մէջ վերջին աստիճանի ծաղկեցան յեւրոպայ, եւ անտի գրեթէ աշխարհիս ամէն կողմերը տարածուեցան, եւ յայտնի ըրին մարդուս մըտքին զարմանալի ոյժն ու ընդունակութիւնը. վասն զի անկերպարան նիւթերուն ձեւ ու կերպարանք տալով, եւ արհամարհելի ու գրեթէ անպիտան բաներուն վերայ շատ տեսակ ճարտար փոփոխութիւններ ընելով՝ կրկոկէ, կազնուացնէ ու կկատարելագործէ, որով եւ ըստ աշխարհ օգուտ կքաղէ այն արուեստէն: Եւ ահա աւելի այս ճարտարարուեստ ձեռագործներուն համար է որ եւրոպացիք նախապատիւ կհամարուին աշխարհիս միւս բաժիններուն բնակիչներէն, եւ ըստ եւրոպան ընդհանուր ձաւարնքանց աշխարհ կկոչուի իմաստուններէն:

Սոցա բազմատեսակ ճարտարութեանց վերայ խօսիլը մեր նպատակէն դուրս լինելով, ինոցանէ միոյն եւ գլխաւորին՝ այսինքն Կութթեմպէրկի հնարած տպագրութեան արհեստին օգտաւէտութեանը, եւ նորա գիւրութեան համար հնարուած մամուլներուն ու արագատիպներուն վերայ կուզեմք համառօտ տեղեկութիւն մի տալ այս տեղ, եւ միանգամայն ծանօթացնել մեր հայրենակիցքը այս արհեստին վերայ առաջին անգամ միտք ու սիրտ մաշեցընող Հայուն հետ, որ իւր կեանքին ու ըստ ունեցած գոյքը՝ այս արհեստը Հայաստան մտցընելու համար զոհեց:

Տպագրութեան հրաշալի գիւտին ⁽¹⁾ գործագրութեամբն էր որ նախնի մատենագրաց բազմամեայ ու տաժանական աշխատութիւնները թեթեւցան, մինչդեռ առաջ Աստուա-

ծաշունչ մի կամ Քսենոփոնի կամ Արիստոտելի հատոր մի օրինակելու համար իւրեանց կեանքը կմաշեցընէին, եւ քանի մի ամսոյ մէջ ո՞ր եւ իցէ գիրք հազարաւոր օրինակներ կարելի եղաւ հրատարակել:

Տպագրութեան գորութեամբն է որ ամենայն մարդ չնչին վճարքով կկարողանայ ամէն տեսակ գիտութեանց եւ արհեստից վերայ տեղեկութիւններ առնուլ, եւ իւր պիտոյիցը համեմատ օգուտ քաղել գրքերէն: — Այս գիւտովս է որ մարդ իւր տունը նստած՝ մինչեւ հեռաւոր աշխարհներէն, ծովու եւ ցամաքի երեսէն, ամէն տեսակ պատահմունքները առանց դժուարութեան կիմանայ:

Մէկ խօսքով, սորա լուսովն է որ մարդկային աղբս՝ տգիտութեան շօշափելի խաւարէն կհեռանայ. հազարաւոր տարիներէ իվեր անցած գնացած գործողութիւնները հայելիի նման մեր գիմացը կպատկերանան. փիլիսոփայից, աստղաբաշխից, աստուածաբանից, եւ ուրիշ ո՞ր եւ իցէ վիճակի իմաստնոց գիտութիւնները Բաբելոնի աւերակներէն ու Հրէաստանի, Եգիպտոսի, Աթէնքի, Աղեքսանդրիոյ, եւ ուրիշ ամենահին քաղաքաց փլատակներէն կհանէ՝ կմաքրէ, ու վառաւոր ընծայի պէս կմատակարարէ ամենայն ցանկացողաց: Այս լոյսը աւելի գիւրին կերպով ամէն աշխարհ տարածելու համար քիչ գալով Կութթեմպէրկեան մամուլները, դարուս սկիզբները հնարուեցան այժմու զարմանալի ճարտարութեամբ յօրինուած արագատիպները: Բայց սոցա այլ եւ այլ տեղեկութեանց վերայ դեռ չխօսած, տեսնեմք նախ՝ թէ մեր հայկական տպագրութիւնը երբ, որոյ ձեռքով եւ ինչ տեղեր սկսաւ, եւ երկրորդ՝ թէ այժմ ինչ վիճակի մէջ է ու ո՞րքան տարբերութիւն ունի առաջիններէն:

(1) Տպագրութեան գիտին եւ Կութթեմպէրկի վարուց վերայ արդէն խօսած ենք: (Տես Մատենաց Աղաւելոյ Թիւ ԺԳ, ԺԶ, 1864):

Հայկական տպագրութիւնը եւդոկիացի Արգար անունով ազգասէր հայուն ձեռքովը սկսաւ: Այս Արգարը Միքայէլ Կաթողիկոսին հրամանաւը 1364-ին իւր Սուրբանշահ որդւոյն ու Աղեփասկը անունով քահանայի մի հետ Հռոմ գնալով, եւ մեծ ուշադրութեամբ աւելմտեան ազգաց բարգաւաճանքը դիտելով, տեսաւ որ նոցա յառաջագիմութեան գլխաւոր գործիքը տպագրութիւնն եղած է. ուստի ամենայն ջանք ըրաւ Հայաստանի մէջ եւս մտցնելու:

Արգար հարստութեան կողմանէ միջակ կարգի մարդկանց դասէն լինելով, առաջին անգամ իհարկէ շատ ծանր էր իրեն՝ առեւտրական գործերը թողուլ ու այս արհեստիս պարապիլ. բայց նորա ազգասիրութիւնը անձնասիրութենէն շատ վեր գտնուելով՝ յանձն առաւ ամենայն դժուարութիւն, ու երկայնամիտ համբերութեամբ, — որ դերագոյն յատկութիւններէն մէկն է այսպիսի վսեմ գործոյ ձեռք զարնող անձանց —, աշխատեցաւ, յուսալով որ օր մի, ինչպէս որ ինքը կասէ իւր Կոստանդնուպոլիս տպած Տօնացոյցին վերջը, արժանանայ իւր ազգայնոց «Յիշեա Տէր զԹօխաթցի Արգարն...» մաղթանքին:

Ամբողջ տարի մի ամենայն ջանքով աշխատեցաւ Արգար, եւ երբ տեսաւ որ այն ծանր գործը միայն իւր ունեցած հանճարովը կարելի չէ յառաջ տանիլ առանց պատրաստական դրամագլխոյ, հարկադրեցաւ Վենետիկ անցնելու, — որ այն ժամանակի վաճառաշահութեանը համար Զուղայեցի Հայոց գլխաւոր առեւտուրի տեղն էր —, եւ ինչպէս որ մտածել էր, իւր համազգեսց յօժարամիտ ձեռնտուութիւնն ու խրախուսանքը տեսնելով՝ իսկոյն գիր փորել տուաւ, եւ 1365-ին (տպագրութեան գիւտէն 110 տարի յետոյ) սաղմոս մի տպագրեց փոքրիկ ութածալ գիրքով, որ Հայկական տպագրութեանց նախընծայ երախայրիքն եղաւ, եւ այժմ շատ հազուագիւտ է, եւ մէկ հատը կգտնուի Կրսէն Միլան քաղաքին Ամբրուսան Թանգարանին մէջ:

Արգար (ինչպէս որ իւր տպած սաղմոսին վերջը գրուած յիշատակարանէն կտեսնուի) ուսման շատ հմուտութիւն չունենալուն համար, թէպէտեւ քիչ շատ նիւթական ձեռնտուութիւն ունեցաւ մեր իտալաբնակ ազգայիններէն, սակայն ուսումնական ընկեր մի գտնելու համար՝ 1367 թուականին իւր արպարանը Կոստանդնուպոլիս փոխադրեց, ուր Խորվիրապցի Առաքել անունով Վարդապետին հետ ընկերանալով, երկու գիրք տպագրեց, առաջինը Փոքրիկ ֆերախնոքիսն տղայոց (այսինքն այբբենարան), եւ երկրորդը Տօնացոյց, վերջնոյս համար ձեռնարկեալն սխառ Մարաֆիս անունով Պօլսեցի հայր, իւր 1368-ին ըրած տարեգրութեանցը մէջ՝ այսպէս կիսօսի. «Ռժէ (1368) իԿոստանդնուպոլիս նոր ըստմբայ գիր սահմանեցին՝ ի հայրապետութեան Տեառն Միքայէլին էջմիածնի, եւ ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ Տէր Յակոբին, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն, ձեռամբ Խորվիրապցի Առաքել աբեղային, արհեստագործութեամբ Արգար դպրին, եւ իւր թագազարմ Անտոնինոս Սուլթանշահ սարկաւագին, որոյ գրութիւն տպեալ Տօնացոյցս յառաջ բերին»:

Արգար այս Առաքել վարդապետին հետ 10 տարիի չափ կրանեցնէ տպարանը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, եւ բաւական գրքեր կտպագրէ, որոց վերայ ստոյգ տեղեկութիւն չունիմք: Վերջապէս Արգար իւր ազգաշահ աշխատութիւններն ու սկսած գործը չափաւորապէս յառաջ տանելէն յետոյ՝ 1378 թուականին վախճանեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Նորա վերջին օրերուն մի միայն ուրախութիւնը իւր Սուլթանշահ որդին էր. տեսնելով որ նա տպագրութեան արհեստին վերայ պէտք եղածին չափ սիրով կաշխատի, ինքզինքը կերպով մի իւր փափաքին հասած կարծեց, եւ հանգիստ սրտով վախճանեցաւ, տպագայիցս երախտագիտութեանը թողլով իւր ազգիս համար քաջած աքնութիւններ:

Բայց ախոս որ տպագայք իսկզբան անդգդիտցան այն արհեստին արժէքը, վասն զի ոչ միայն չաշխատեցան որ նորա գործարանը

յառաջ երթայ, այլ եւ բազմերախտ արուեստող իսկին յիշատակն անգամ՝ մոռացութեան մէջ թողուցին, այնպէս որ այսօրուան օրս այն երեւելի մարդոյն վերայ խօսած ժամանակն իս, քանի մի շփոթ պատմութիւններէ զատ՝ ուրիշ բան չունիմք մեր ձեռքը, որ իզիր անցնելով նորա կրած նեղութիւնները, օտար երկիրներու մէջ տարիներով քաջած պանդր խառութիւնը, տառերն ու մամուլները ժողոված հաղարաւոր նեղութիւններով քաղաքէ քաղաք փոխադրուիլը, եւ այլն, աւելի եւս օրինակ առնէինք նորա ճշմարիտ ազգասիրութենէն, եւ մեր շնորհակալութիւնը մատուցանէինք նորա անխնայեալ ոսկերացը, — Յիշատակ նորա օրհնութեամբ եղիցի:

Բարեյիշատակ Արքարին մահուանէն վեց տարի ետքը նորա Սուլթանշահ օրդին՝ արպարանը Հռոմ կիփոխադրէ, ու Տիգրանակերտի Յովհաննէս Տէրզնցի քահանային հետ միանալով, 1574-ին Գրիգորեան տումարն ու սաղմոսարան մի եւս կտալադրէ:

Երեք տարիէն այն Տէրզնցի քահանայն Սուլթանշահէն բաժանուելով, իւր Խաչատուր օրդուդին հետ Հռոմէն Վենետիկ կանցնի, եւ այն տեղի ազգայնոց ձեռնառութեամբը նոր տառեր ձուլել կուտայ ու փոքրագիր սաղմոսարան մի կտալէ ⁽¹⁾:

⁽¹⁾ Այս սաղմոսարանին վերջը երկու յիշատակարան դրած է յիշեալ Տերզնցի Յովհաննէս քահանայն. մեկը զըրքին աւարտմանն ու իւրեանց յիշատակին նամար, եւ միւսը իւր իրիցկնոջմէն այրիանալուն. յորոց առաջինը այսպիսի խօսքերով գրուած է. «Պառք ամենասուրբ Երրորդ, դուքեան, Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ... Աւար, տեցաւ գիրքս ձեռամբ Տէր Յովհաննէս Տերզնցոյս եւ որ» զոյ իմոյ Խաչատուրին, ի բմին ՌԱԶ, ի մայրաքաղաքն Վենետիկ, ընդ հովանեան Մարկոս աւետարանչին, ի թագաւորութեան Պապալ Զիբօնին, ի պատրիարքութեան Զուան Թովմիզանոյն, ի բանատուն Զուան Ալբերտին, ձեռնառուր Խօճայ Շահվորսան եւ հոգեւոր որդւոյն իմոյ Ստեփանոսին, եւ այլ Զողեցոց, զոր Տէր Աստուած տա, յիշեցաւ սրտից իւրոց: Այլ եւ գնարապետ Բաղշեցին յիշեցաւ ի Գրիստոս, որ թագուս օգնութիւն հասոյց մեզ: Արդ եւ գրեաւ արկանեմ օտից ձերոց մոխրամաճեալ եւ արտասուալից հառաքմամբ հայցեմք եւ մաղրեմք իձե՜նք, զի մի ողորմայի, արժանի առնէր գլխակիցն իմ գլխակ, փաշեն» եւ այլն:

Սոցա մահուանէն յետոյ թէպէտ այլ եւ այլ տեղեր նոր կաղապարներ շատ փորագրուեցան, բայց գրերը ընդհանրապէս նոյն՝ այսինքն Արքարեան գրերուն ձեւովը մնացին՝ 120 տարիի չափ, մինչեւ որ 1682-ին եղիազար Կաթողիկոսին ձեռնառութեամբն ու քաջալերութեամբը երեւանցի Թադեոս Համարասպեան անունով քահանայն Գաղղիոյ Մարտիրոս քաղաքը երթալով, ուր Ոսկան Վարդապետին տպարանը կար, եւ անտի իրենետիկ անցնելով՝ Զուղայեցի Պարոն Գասպար Սահրատեանցին հետ ընկերացաւ ու երկու տեսակ նոր գիր ձուլել տուաւ մանր ու խոշոր, գեղեցիկ ձեւերով եւ ըստ բաւականին ընտիր ախորժակով, որով սկսաւ նախ տպագրել Խորհրդատետար մի, եւ ապա ձաշոց գիրքը՝ Զմիւռնիոյ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին խորհրդակցութեամբն ու հաւանութեամբը, որ այն ժամանակները Վենետիկ կրնակէր:

Հինգ տարիէն յետոյ այսինքն 1687-ին՝ ուրիշ տպարան մի եւս բացուեցաւ իրենետիկ, Ագուլեցի Կիւլնազարի օրդի Խոճա Նահապետին ձեռքովը, որ երեք տեսակ նոր գրեր ձուլել տուաւ, եւ որ գեղեցիկութեան կողմանէ անկից առաջ փորագրուած տառերէն շատ վայելուչ ու ընտիր էին: Սա առաջին անգամ Պարգարանուրիւն սաղմոսաց վերնագրով գիրքը տպագրեց ⁽¹⁾, որ Հոլով մականուամբ Յովհաննէս Վարդապետին շարագրածն էր:

Այնուհետեւ սկսան ուրիշ նորանոր տպարաններ բացուիլ, ինչպէս ինոր Զուղա՝ Խաչատուր Վարդապետին տպարանը, յԱլիկուռնա (որ է Լիվոռնոյ) Յովհաննէս Վարդապետին տպարանը, յԱմստերդամ՝ Ծարեցի Մատթէոս սարկաւագին տպարանը, եւ ուրիշ շատ տեղեր, որոց վերայ երկար կլինէր առանձին առանձին խօսիլը. բայց որպէս զի

⁽¹⁾ Այս գրքի յիշատակարանին մէջ Աստուայ խօսքերը գրուած են. «Յիշեցեք... զԽօճայ Նահապիտան, (որ) մեծաւ հոգարարձաբեամբ խոտաշացոյց զարգամանութիւն եւ զտպագրութիւն սորին, վատնելով զգոյս եւ զինչս բազումս ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, ի շինումն նորակերտ տպարանիս, ի գործմն պատուական թղթոյս եւ ի յօրինումն ամենայն իրաց սխտանաւորաց»:

բոլորովին զանցառութիւն ըրած չլինիմք, փոքրիկ ցուցակի մի մէջ միայն այն տպարանները յիշատակեմք իւրեանց բացման տարեթուովը, որ ազգիս այս կողմանէ եղած կարօտը չափաւորապէս լցուցին, ու ազգային հին եւ նոր լեզուն ժամանակիս պահանջածին գրեթէ համեմատ մշակեցին ու կմշակեն:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ		
Տպարանաց Հայոց րացեաց յայլ եւ այլ տեղիս.		
Թ.	Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ք Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Յ.	Տարեթիւք րացման.
1	Իվենտիկ	1565
2	Իկոստանդնուպոլիս	1567
3	ԻՀոռմ	1584
4	Եղվով կամ Իլեմպերկ (Լեմաստան)	1616
5	ԻՄիլան	1624
6	ԻՓարիզ	1633
7	ԻՋուդայ, մերձ յԱսպահան	1640
8	ԻԼիվոնոյ կամ յԱլիկուռնա	
9	Եմաստերդամ	1660
10	ԻՄարսիլիա	1675
11	ԻԼայիցիկ կամ ԻԼիքսիա	1680
12	ԻԲատուա կամ ԻՊադուսիոն	1690
13	ԻԶմիւռնիա	1759
14	ԻՄարթա (Հեղկաստան)	1772
15	Եջմիածին	1774
16	ԻԹրեսա	1776
17	ԻՓետերբուրգ	1783
18	Ինոր Նախիջևան	1790
19	Եմստերիան	1796
20	ԻՄոսկուա	1807
21	Իվեննա	1811
22	ԻԿալկարա	1815
23	ԻՏփլիս	1824
24	ԵԱրցախ կամ ԻՇուշի	1832
25	ԻՍինկափոր	1849
26	ԻՇամակի	1852
27	ԻԹեոդոսիա	1858

Մեր այժմեան տպագրութիւնքը՝ ուրիշ տրեւելեան ազգաց տպագրութեանցը հետ բաղդատելով, կարող եմք ասել որ աւելի է՝ քան թէ հաւասար: Տպագրութիւնը եւրոպական ուսումնասէր ազգաց մէջ յառաջացաւ թէ գեղեցկութեան եւ թէ գրոց ձեւերուն կողմանէ. բայց մեր ազգին մէջ երկար ժամանակ գրերուն ձեւը ընդհանրապէս նոյն մնաց, այսինքն սոյն տառերու ձեւը, որ

թէպէտ իրեն համար կանոնաւոր է եւ վերախիւրոյ նայողին բաւական գեղեցիկ կերեւին, բայց իրենց պառկուկ գրիւքն ու չափազանց քառակուսի կտրուածքովը ոչ սակաւ պակասաւոր կրնայ համարուիլ. Իրաւ է որ երբ յիննեւտաններորդ դարուս ուսումն ու գիտութիւնը սկսաւ ընդունելութիւն գտնել մեր ազգին մէջ, ոչ սակաւ գեղեցիկ տպագրութիւնք եղան, մանաւանդ իվենտիկ եւ իվեննա, եւս եւ ԻՏաճկաստան, ԻԳաղղիա եւ այլն, եւ այն տեղերէն տարուեցան իԼեհաստան, ԻՊարսկաստան, ԻՀնդկաստան, ԻՀայաստան, ԻՌուսաստան, ԻՎրաստան, եւ ուրիշ տեղեր, բայց գրերուն ձեւը եւրոպական կանոնի եւ գեղեցկութեան բերելու փորձը հազիւ թէ 1854-ին եղաւ ԻՓարիզ: Այն փոփոխութեան ձեռք զարնողին միտքը այս եղած է որ նախ՝ տառերը ուղղահայեաց գիրք մը առնուն տպագրութեան մէջ, եւ ոչ թէ ձեռագրի տառերուն պէս գէպի առաջ ընկած՝ կարծես թէ իրարու ետեւէ կլաղեն, ու կարգացողին աչքէն փախստական կլինին: Երկրորդ՝ փոխանակ ամէնն եւս քառակուսի լինելու՝ ընդհանրապէս բոլորաձեւ լինին, որ աւելի հաճոյ է աչաց: Երրորդ՝ քանի մի նմանաձեւ տառերը իրարու հետ չըրփոթին, ինչպէս սորա, առ, գգ, զզ, ոս: Չորրորդ՝ ծոցագիրը ըստ ձեւ տառերուն ծանրաբեռնութիւնը վերանայ, եւ այլն⁽¹⁾: Եւ թէպէտ հին ձեւոյն սովորած անձինք՝ աւելի իւրեանց գիւրութեանը նայելով քան թէ այն ամենայն առաւելութեանց եւ տառերուն իսկական գեղեցկութեանը, առ այժմ՝ այնչափ չախորժեցան այս վայելուչ նորաձեւութենէն. բայց տարակոյս չկայ որ ժամանակով ամենուն եւս ընդունելի պիտի լինի իբրեւ աւելի գիւրաւ կարգացուելու եւ գեղեցիկ, եւ այժմուս այս հասարակ ձեւը իւր հնութեան յարգը միայն պիտի ունենայ՝ ընտիր ձեռագիրներուն պէս:

(Նարայարութիւնն յառաջիկայս.)

Յ. ՏԵՐ-ԱՐԲԷԼԱՄԵԱՆ.

(¹) Տես Մասեաց Աղանի, Ա. Տարի, էջ 12: